

Розділ 1 □ Поняття і значення криміналістики

§ 1. Предмет, система та завдання криміналістики

Криміналістика — це наука, яка дійсно знаходиться на передньому краї боротьби зі злочинністю. Саме криміналістика на основі своїх наукових досліджень та розробок пропонує оперативно-розшуковим працівникам, слідчим, експертам, суддям науково обґрунтовані та перевірені практикою засоби, прийоми та методи розкриття злочинів, розслідування та судового розгляду кримінальних справ.

Криміналістика привертає до себе увагу насамперед тим, що вона допомагає встановити істину, проникнути у невідоме, таємне. У повсяк-денному розумінні криміналістику пов'язують з детективами Агати Крісті та Конан Дойла про досвідчених слідчих, славетних експертів або доблесних нишпорок, але справжній зміст криміналістики не від-повідає поверховому уявленню детективного жанру.

Криміналістика є самостійною галуззю наукового знання, яка має власний предмет і методи дослідження. Її можна розглядати у трьох аспектах: як науку, як навчальний курс і як практичну діяльність у боротьбі зі злочинністю.

Термін «криміналістика» (від лат. *criminalis* — те, що стосується злочину) вперше вжито наприкінці XIX ст. судовим слідчим, а згодом університетським професором Гансом Гроссом, який вважав її допо-міжною щодо кримінального права та визначав як вчення про реалії кримінального права.

Зародження криміналістики пов'язане із соціальним замовленням держави і суспільства науці — розробити нові засоби і методи роз-криття та розслідування злочинів в умовах появи професійної та організованої злочинності. Історично криміналістика постала з надр кримінально-процесуальної науки і тому тісно пов'язана з теорією доказів. Цим визначаються її призначення, коло закономірностей, що входять до її предмета.

Предмет криміналістики є багатограним і складним. В юридичній літературі зустрічаються різні визначення предмета криміналістики: як науки про розслідування злочинів, як науки про розкриття злочинів або науки про сукупність технічних засобів, тактичних прийомів та методичних рекомендацій. Останнім часом криміналістику визначають як науку про технології і засоби практичного слідознавства у кримінальному судочинстві. Однак усі ці визначення звужують реальний предмет криміналістики та закономірності, що вивчає ця наука.

Питання про предмет криміналістики тривалий час залишалося дискусійним (наприклад, дискусії про предмет криміналістики 50-х чи 70-х років ХХ ст.), що пов'язано зі складністю об'єкта пізнання (ви-вченням злочинної діяльності та діяльності щодо протидії злочинності). У 1967 р. Р. С. Белкін сформулював нове визначення предмета криміналістики, яке стало панівним. Ця дефініція враховувала низку закономірностей, охоплювала головний зміст криміналістики. У криміналістиці розглядають двоєдиний об'єкт пізнання — злочинну діяльність, злочинну поведінку і діяльність щодо їх розкриття, розслідування, встановлення істини у справі.

Криміналістика — це наука про закономірності злочинної діяльності та її відображення в джерелах інформації, які слугують основою для розроблення засобів, прийомів і методів збирання, дослідження, оцінки та використання доказів з метою розкриття, розслідування, судового розгляду та попередження злочинів.

Злочинна поведінка відбивається в різних слідах, які можуть стати у встановленому законом порядку джерелом доказів. Тому важливим елементом предмета криміналістики є процеси збирання, дослідження, оцінки та використання доказів.

Збирання доказів — це перший етап роботи з доказами, який складається з таких стадій:

- 1) виявлення доказів — їх відшукування;
- 2) фіксація доказів, їх закріплення;

3) вилучення доказів — дії, які забезпечують можливість використання доказів, приєднання їх до справи та дослідження;

4) збереження доказів.

Дослідження доказів являє собою пізнання дізнавачем, слідчим, прокурором та судом їх змісту, перевірку вірогідності існування тих фактичних даних, які є змістом доказів.

Оцінка доказів — це логічний процес встановлення допустимості та відносності доказів, наявності та характеру зв'язків між ними, визначення шляхів використання доказів з метою встановлення істини.

Використання доказів — це оперування ними у процесі доказування, встановлення істини. Воно здійснюється протягом усього процесу доказування.

Система криміналістики — це її складові розділи (частини), що перебувають у тісних взаємозв'язках. Сучасні уявлення про зміст криміналістики дають змогу вирізнити в її системі такі чотири розділи.

1. Загальна теорія криміналістики — це її методологічна основа, яка являє собою систему принципів, концепцій, категорій, понять, методів, що відображають предмет криміналістики як ціле. Основні елементи: а) вступ до загальної теорії криміналістики; б) окремі криміналістичні теорії; в) вчення про методи криміналістики; г) вчення про мову криміналістики; г) криміналістична систематика.

2. Криміналістична техніка — розділ криміналістики, що є системою наукових положень і розроблених на їх основі технічних засобів, прийомів та методів, призначених для збирання, дослідження та використання доказів. Криміналістична техніка виникла внаслідок впровадження досягнень природничих і технічних наук у практику боротьби зі злочинністю. Система криміналістичної техніки охоплює такі

основні галузі: судову фотографію; судовий кіно- і відеозапис; трасологію; судову балістику; криміналістичне дослідження письма; техніко- криміналістичне дослідження документів; криміналістичне ототожнення особи за ознаками зовнішності; кримінальну реєстрацію.

3. Криміналістична тактика є інтелектуальним ядром криміналістики. Це розділ криміналістики, який становить систему наукових положень і розроблених на їх основі рекомендацій щодо організації і планування досудового та судового слідства, визначення лінії поведінки осіб, які здійснюють судове дослідження, щодо прийомів проведення слідчих та судових дій, спрямованих на збирання і дослідження доказів, встановлення обставин, що сприяють вчиненню і приховуванню злочинів. До складу криміналістичної тактики входять: вчення про криміналістичну версію і планування розслідування, концепція слідчої ситуації, тактичного рішення та тактичного ризику, системи тактичних прийомів проведення слідчих і судових дій (тактичні комбінації) та ін. Криміналістична тактика пропонує доцільні прийоми проведення огляду, обшуку, пред'явлення для впізнання, допиту та інших слідчих (судових) дій, вибір моменту їх проведення, послідовність виконання, творчий підхід у конкретній ситуації, обрання на-пряму розслідування та лінії поведінки.

4. Науково-технічні засоби і тактичні прийоми застосовуються щодо розслідування конкретних видів злочинів. Типізація таких рекомендацій, їх синтез дозволили утворити певні методичні поради. Криміналістична методика (методика розслідування злочинів) — розділ криміналістики, який являє собою систему наукових положень і розроблених на їх основі рекомендацій щодо організації і здійснення розслідування та запобігання окремим видам злочинів. Змістом криміналістичної методики є загальні положення (криміналістична класифікація злочинів, криміналістична характеристика злочинів, криміналістичне вчення про розкриття злочинів, проблеми взаємодії під час розслідування та ін.) та окремі криміналістичні методики (методики розслідування крадіжок, грабежів, розбоїв, убивств, зґвалтувань тощо).

Завдання криміналістики визначаються її соціальною функцією — сприяти своїми прийомами, методами і засобами справі боротьби зі злочинністю. Загальним завданням криміналістики є забезпечення швидкого і повного розкриття злочинів, викриття винних, запобігання та припинення усіх кримінально караних посягань. Боротьба зі злочинністю — це головне завдання усіх наук кримінального циклу.

Специфічними завданнями криміналістики є:

- 1) вивчення закономірностей, які становлять предмет криміналістики;
- 2) розроблення технічних засобів, тактичних прийомів і методичних рекомендацій щодо збирання, дослідження та використання доказів;
- 3) удосконалення тактичних і методичних основ досудового та судового слідства, основ судової експертизи;
- 4) вдосконалення криміналістичних методів попередження злочинів;
- 5) вивчення можливості використання зарубіжного досвіду в боротьбі зі злочинністю.

§ 2. Природа криміналістики

Криміналістика посідає певне місце серед інших наук, виконує притаманні їй функції, має власний потенціал та призначення. Нагро-мадження наукових знань час від часу призводить до зміни її наукової парадигми (системи пануючих ідей).

За своєю природою криміналістика — це юридична наука. Такий погляд сформувався в 1952-1955 рр. і згодом став панівним у правовій науці. Зміст цієї концепції та її обґрунтування полягають у таких те-зах:

- 1) криміналістика — правова наука, оскільки її предмет і об'єкти пізнання належать до сфери правових явищ;
- 2) криміналістика — правова наука, тому що її службова функція і завдання належать до правової сфери діяльності державних органів, правових процесів розслідування та судового розгляду;
- 3) всі рекомендації криміналістики мають правовий характер, за-сновані на законі, відповідають його духу і букві;
- 4) головним «живильним середовищем» для криміналістики є право;
- 5) багато наукових рекомендацій криміналістики запроваджуються у змісті правових норм;
- 6) історично криміналістика була народжена у межах саме правової науки — кримінально-процесуальної.

Історія криміналістики знає й інші погляди на природу криміналі-стики. Одним із таких напрямів є визначення природи криміналістики як технічної або природничо-технічної науки. Ці погляди характерні для етапу становлення криміналістики як самостійної галузі знань (представники таких поглядів — Р. А. Рейс, Е. Локар, Г. Ю. Маннс, В. І. Громов, Є.

У. Зіцер). Причина такої оцінки природи криміналістики — в її змісті на той час (поліцейська чи кримінальна техніка), а також прагнення відмежуватися від кримінально-процесуальної науки у самостійну галузь, створити власний предмет і методи дослідження. Причиною є також суттєвий вплив на криміналістику природничих і технічних наук (математики, фізики, хімії, біології, психології та ін.), використання методів і прийомів цих наук. На той час погляди вчених-криміналістів були прогресивними і сприяли розвиткові нової науки. У цей період виникають такі галузі криміналістики, як судова хімія, судова фізика, судова біологія та ін.

Криміналістика активно і творчо використовує дані технічних та природничих наук відповідно до своїх завдань. Форми використання даних інших наук були різними: просте використання, пристосування, трансформація. У подальшому криміналістика також почала впливати на інші науки: методи криміналістики застосовували в інших галузях знань; криміналістика надавала змогу встановлювати факти, не пов'язані з учиненням злочинів.

Криміналістику розглядали також як науку подвійної природи — правову і технічну (найчіткіше цей погляд сформулював П. І. Тарасов-Радіонов). Прибічники такого підходу наполягали на двох напрямках у криміналістиці: 1) розкриття і розслідування злочинів; 2) методи до-слідження речових доказів. Помилковість поглядів концепції подвійної природи криміналістики полягає у механічному поділі єдиної науки на її правові та неправові розділи.

Розвиток криміналістики, особливості її предмета, складність закономірностей, які вона вивчає, залишають дискусійним питання про природу науки. В останні роки з'явилися нові погляди на природу криміналістики, згідно з якими криміналістика — це наука синтетичної природи (Р. С. Белкін та ін.). На думку цих учених, у криміналістиці неможливо виділити суто правові та суто природничо-наукові, або технічні розділи, комплекси знань як певні фіксовані структури. Вона являє собою єдиний сплав знань.

§ 3. Місце криміналістики у системі правових наук

За своєю природою криміналістика пов'язана з природничими, технічними, а також із різними правовими науками. Найбільш тісний зв'язок криміналістики простежується з юридичними науками кримінального циклу (кримінальним правом, кримінальним процесом, кримінологією, кримінальною соціологією, юридичною психологією та ін.). Криміналістика посідає важливе місце в системі юридичних наук, її становище зумовлене природою та предметом криміналістичної науки, залежностями в системі наук.

Криміналістика пов'язана з наукою кримінального права. На підставі ознак складів злочинів, які містяться в кримінальному праві, розробляються окремі криміналістичні методики. Аби вирішити питання про те, як розслідувати злочин, необхідно знати, що він собою являє, які ознаки йому притаманні. Положення кримінального права про види злочину, його мотиви, способи тощо враховуються криміналістикою при розробленні криміналістичних характеристик злочинів, формуванні типових версій, пропонуванні найбільш оптимальних рекомендацій в розкритті та розслідуванні певних видів злочинів. Кримінальний закон встановлює відповідальність за вчинення різних діянь, викриття яких можливе лише за допомогою прийомів, засобів та методів криміналістики.

Також існує суттєвий зв'язок криміналістики з наукою кримінального процесу. Історично криміналістика зародилась у його надрах. Кримінально-процесуальна наука для криміналістики є материнською наукою. Процесуальні приписи і криміналістичні рекомендації взаємозумовлені. Прийоми і методи криміналістики повинні ґрунтуватися на загальних положеннях кримінального процесу і особливо теорії судових доказів (про сутність доказів, предмет і межі доказування, відносність і допустимість доказів та ін.). Кримінально-процесуальна наука визначає межі застосування тактичних прийомів, науково-технічних засобів, методичних рекомендацій, розглядає порядок проведення слідчих і судових дій, компетенцію учасників кримінального процесу.

Криміналістика враховує положення процесуальної теорії і водночас сприяє її розвитку, вдосконаленню. Криміналістичні рекомендації сприяють оптимізації розслідування та судового розгляду і у певних випадках можуть справляти відповідний вплив на закон, його змінення. Саме криміналістичні рекомендації сприяли виникненню нових слідчих дій (наприклад, перевірки показань на місці, слідчого експерименту, зняття інформації з каналів зв'язку тощо), визначенню їх оптимальної процесуальної процедури. У цьому разі криміналістичні рекомендації набували нового «статусу» — як норма закону. Завдяки криміналістиці нові науково-технічні засоби і методи виявлення, фіксації та дослідження доказів відображені в кримінально-процесуальному законодавстві (наприклад, використання відеозйомки, звукозапису тощо).

Взаємопов'язані певним чином криміналістика і кримінологія, їх співвідношення визначається завданнями щодо попередження злочинів. Проте предметом криміналістики є тільки спеціальні (технічні) засоби попередження злочинів. Доволі інтенсивно в криміналістиці використовуються дані кримінології про особу злочинців, віктимологію жертви, причини та умови, що сприяють вчиненню злочинів, при розробленні криміналістичних характеристик і методичних рекомендацій щодо розслідування окремих видів злочинів.

На криміналістику справляє вплив юридична (судова) психологія, що особливо чітко виявляється в криміналістичній тактиці. Розроблен-ня і застосування тактичних прийомів та комбінацій неможливі без урахування психічних процесів, властивостей та станів особи. Дані психології сприяють формуванню науково обґрунтованих рекомендацій криміналістики.

Криміналістика пов'язана також з такими правовими науками, як цивільне і цивільно-процесуальне право, адміністративне і адміністративно-процесуальне право, кримінально-виконавче право та ін. Криміналістика вже вийшла за межі циклу кримінальних наук. Її рекомендації є суттєвими не тільки для розслідування злочинів. Це особливо стосується можливості використання спеціальних знань у цивільному або адміністративному процесі, проведення різних судових дій, повної фіксації судового процесу технічними засобами та ін.

Запитання для самоконтролю

1. Які закономірності вивчає криміналістика?
2. Які розділи охоплює система криміналістики?
3. Які завдання вирішує криміналістика на сучасному етапі?
4. Що являє собою криміналістика за своєю природою?
5. Яким чином криміналістика пов'язана з іншими наука-ми?